

Можаровська Т.В.

Психологічні особливості формування та розвитку екологічної особистості засобами екологічної освіти

Можаровська Тетяна Вікторівна, аспірантка кафедри історії, політології та психології
Житомирський національний агроекологічний університет, м. Житомир, Україна

Анотація. Проблема екологічності сьогодні постає як одна з основних проблем розвитку людства. Сприйняття оточуючого середовища через призму особистісного розвитку дозволяє говорити про формування в структурі особистості екологічного компоненту, що, в результаті, призводить до розвитку екологічності особистості.

Ключові слова: екологічна психологія, екологічна свідомість, типи екологічної свідомості, екологічна особистість, екологічна освіта

Постановка проблеми. Проблема екологічності наразі постає як одне з основних невирішених завдань розвитку людства. Екологічні катастрофи, забруднення навколишнього середовища, несприятлива екологічна ситуація тощо призводять до необхідності пошуку шляхів вирішення та подолання даних проблем, як на державному, так і на особистісному рівні. Сприяння поліпшенню екологічної ситуації сьогодні потребує залучення індивідуальних зусиль кожної окремої особистості. Розв'язання екологічних проблем зовнішнього характеру, а саме особливостей взаємодії людини з навколишнім світом, специфіці побудови двосторонніх взаємовпливів людини та середовища доцільно починати з розвитку власного екологічного ставлення до навколишнього оточуючого середовища, розробки власної свідомої стратегії побудови взаємодії з навколишньою дійсністю. Сприймання оточуючого середовища в рамках екологічної проблематики створює передумови для розвитку в структурі особистості екологічного компоненту, наслідком чого є розвиток екологічної особистості. Екологічна особистість передбачає функціональну взаємодію людини в системі «людина–середовище», в якій поняття "середовище" охоплює не лише світ природи, а виходить далеко за межі власне екології, включаючи в себе і особистісний світ людини з притаманними їй способом мислення, мотиваційним спрямуванням, емоційним ставленням, ціннісно-сми-словною сферою.

Зважаючи на зазначене вище, *метою статті* є розкриття поняття екологічної особистості та аналіз найбільш оптимальних способів розвитку її екологічності як особистісної властивості.

Розв'язання проблем екологічності, взаємодії та взаємовпливу особистості та навколишнього середовища можливе при реалізації та застосуванні вже усталеного наукового напрямку – екологічної психології. Формування цієї галузі пов'язане з діяльністю таких дослідників, як С. Дерябо, О. Киричук, Б. Лихачов, А. Львовичкіна, В. Моляко, В. Панов, Є. Петрова, О. Плахотнік, А. Рижиков, О.В. Рудоміно-Дусяцька, В. Скребець, Ю. Швалб, С. Яковенко, В. Ясвін та ін.

При цьому, екологічну психологію не варто розуміти виключно як екологічний підхід до проблеми взаємодії людини та природи. Сьогодні термін "екологічна психологія" використовується в науковій літературі для визначення близьких, але не тотожних областей досліджень: психологічна екологія, психологія оточуючого середовища, екологічний підхід в психології та власне екологічна психологія, які мають

самостійні предмети досліджень, свої задачі та методологічні підходи.

Низка дослідників [2; 4; 7] схильні розглядати екологічну психологію як науку про психологічні аспекти взаємовідносин людини та навколишнього середовища (природного, штучного, соціального, культурного), яке органічно включене у життєдіяльність людини й є важливим фактором регуляції її поведінки та соціальної взаємодії [4, с. 16]. А тому, якщо екологічна психологія – це наука про психічне відображення природного, соціального, духовного життя людини в реальних екологічних умовах [4], то, як зазначає В. Скребець, її предметом є індивідуальна та суспільна свідомість у відображенні природного, штучного та соціального середовища, біологічної, психічної та соціальної його (середовища) складових [7]. Об'єктом аналізу, в такому випадку, стають поведінка та діяльність, які включені в екологічну конкретику буття людини та суспільства [7]. Тому екологічна психологія вивчає закономірності формування та розвитку екологічної свідомості людей, походження та форми прояву екологічних стереотипів, біологічні, соціальні та психологічні корені екологічного мислення, мотивації екоатрибутивної поведінки тощо.

Із зазначеного вище випливає, що важливою категорією в дослідженні проблем екологічної психології є категорія екологічної свідомості. Феномен свідомості виступає постійною проблемою вивчення філософії, психології та соціології. Обговорення проблеми свідомості загалом – це обговорення корінних сторін людського буття: ставлення людини до дійсності; здатність до ідеального відтворення дійсності; знання про світ, яке включає в себе уявлення про роль та місце людини в ньому, про "сенс життя"; про свободу людини, її почуття провини та відповідальності; про спрямованість розвитку світового процесу тощо [5]. Поняття свідомості в психологічній науці визначається як вищий рівень психічного відображення та саморегуляції, властивий лише людині. Свідомість характеризується активністю та інтенціональністю, а тому свідомість – це завжди усвідомленість чогось. В силу зазначеного вище та з позиції екологічної психології, доцільно розглядати екологічну свідомість як вищий рівень психічного відображення природного та штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія відносно місця та ролі людини в біологічному, фізичному та хімічному світі, а також саморегуляція власної поведінки на основі даного відображення. Екологічній свідомості притаманні всі ознаки свідомої дія-

льності людини загалом з тією різницею, що вона наділена екологічним змістом.

Екологічна свідомість особистості формується на основі двох взаємообумовлюючих складових: індивідуальної та суспільної свідомості. Індивідуальна екологічна свідомість є унікальним явищем, яке обумовлюється зовнішніми факторами (соціальним оточенням, політичним та інформаційним впливом, економічним рівнем, екологічним розвитком тощо). При цьому дані фактори є незалежними від свідомості і проявляються через призму внутрішнього світу особистості. Вона включає в себе цінності, особистісні смисли, домінуючі установки, соціальні стереотипи, особисті бажання, прагнення тощо. Іншими словами, індивідуальна екологічна свідомість включає в себе всі психічні процеси, особистісні якості та стани; формується на основі узагальнених норм та стереотипів соціуму через призму внутрішнього світу індивіда. В свою чергу суспільна екологічна свідомість є накопиченням суджень, ідей, уявлень та стереотипів, які відображають ставлення великих соціальних груп або суспільства загалом до явищ та проблем екології.

Суспільна екологічна свідомість виникає як продукт узагальненого бачення існуючих екологічних проблем, які потребують нагального вирішення. На відміну від однозначного та амбівалентного ставлення до конкретних екологічних проблем індивідуальної екологічної свідомості, суспільна екологічна свідомість проявляється у співставленні різних поглядів та позицій, схваленні, підтримці або запереченні існуючих форм судження, способів поведінки та норм. У будь-якому випадку, і суспільна, і індивідуальна екологічна свідомість по своїй суті є мотивованими, емоційно забарвленими, спрямованими та активними.

Розвиток екологічної свідомості та екологічної поведінки може відбуватися різноманітними шляхами та на різних рівнях соціального устрою: через політику, економіку, просвіту, засоби масової інформації тощо. Якщо політична, економічна, соціальна сфери здійснюють зовнішній вплив на розвиток екологічної свідомості, то шляхом екологічної просвіти здійснюється коригування та спрямування на екологічність цього розвитку.

На основі досліджень екологічної психології про особливості, закономірності та механізми розвитку екологічної свідомості, з'являється можливість розробки специфічних принципів та методів психолого-педагогічного впливу з метою управління цим процесом.

Метою екологічної освіти є формування екологічної особистості. Екологічною є особистість, яка наділена екоцентричним типом екологічної свідомості.

Такий тип свідомості характеризується домінантним гармонійним взаємозв'язком, взаємодією та взаєморозвитком людини і навколишнього середовища. Основними показниками ми розвитку екологічної свідомості є наступні [4, с. 85]:

- найвища цінність взаємодії особистості з навколишнім світом полягає у гармонійному розвитку людини та природи; людина розглядається як один з членів природної спільноти;
- відмова від ієрархічної будови світу; розум людини не дає їй привілеїв, а навпаки накладає на неї

додаткові зобов'язання щодо навколишнього світу; соціум не протистоїть світові природи, а є елементом єдиної системи;

- мета взаємодії з навколишнім світом є максимальне задоволення як потреб кожної окремої людини, так і всієї природної спільноти;
- коеволюційний процес розвитку людини та природи.

Окрім екоцентричної свідомості, в екопсихологічній літературі описуються ще два типи екологічної свідомості: антропоцентричний та природоцентричний (біоцентричний).

Антропоцентрична екологічна свідомість характеризується наступними особливостями [1]:

- визначення цінності людини: лише вона є самоцінною, оскільки решта того, що знаходиться поза людиною, може бути вагомим для неї в силу своєї необхідності;
- присутність ієрархії світу: вершину якої очолює людина; нижче – речі, створені людиною та для людини; і найнижчу ланку займають об'єкти природи, місце яких в ієрархії визначається корисністю для людини;
- вираженням прагматичним ставленням до природи; метою взаємодії з природою є прагматичне задоволення потреб людини.
- підкорення розвитку природи людині.

Таким чином, антропоцентричний тип екологічної свідомості – це система уявлень про світ, для якої характерним є протиставлення людини як вищої цінності та природи як її власності; сприйняття природи як об'єкту одностороннього впливу людини; прагматичний характер мети взаємодії з природою.

Протилежним антропоцентричному типу екологічної свідомості є природоцентричний (біоцентричний). Для природоцентричної свідомості характерні такі установки [4, с. 83-85]:

- найвищу цінність становить природа;
- ієрархія світу; вершиною ієрархічної піраміди світу є природа, а її основою – людство, що спрямовує свою діяльність виключно на користь природі;
- розвиток природи сприймається як процес, якому підпорядковується розвиток людства.

Отже, природоцентрична екологічна свідомість – це система уявлень про світ, що базується на ідеї підпорядкування людства природі.

Таким чином, природоцентричний тип екологічної свідомості, хоча і протилежний за своїм змістом антропоцентричному, але не вирішує проблеми подолання екологічної кризи. Ідеї природоцентристів занадто утопічні, а стратегія взаємодії з середовищем не може бути реалізована в умовах розвитку сучасного світу.

Альтернативою двом попереднім типам свідомості є, як було згадано вище, екоцентричний тип. Цей тип характеризується тим, що у взаєминах людини з навколишнім середовищем ключовим фактором є гармонія, взаєморозвиток, взаємозв'язок та взаємодія.

Загалом, екоцентричний тип екологічної свідомості характеризується трьома основними особливостями: по-перше, психологічною включеністю людини в світ природи; по-друге, суб'єктивним характером сприйняття об'єктів природи; по-третє, прагненням до не-

прагматичної взаємодії зі світом природи [2]. Відповідно, ці особливості є характерними для розвитку екологічної особистості.

Для екологічної особистості притаманна психологічна включеність у світ природи, яка базується на уявленні про взаємозалежність світу людей та світу природи. Таким чином, екологічна особистість не ізольована від оточуючого світу, а включена в нього в якості одного з елементів складної системи екологічних взаємозв'язків. Тому, така особистість прагне буди екологічно обережною. Всі закони функціонування екосистеми є для екологічної особистості обов'язковими, що характеризує її як екологічно помірну. Для екологічної особистості навколишнє середовище є не лише джерелом матеріальних ресурсів, але, передусім, фактором особистісного та духовного розвитку людини, що призводить до прагнення її психологічної єдності з оточуючим світом, який дозволяє реалізувати духовний потенціал, що проявляє особистість при взаємодії з навколишнім світом. Екологічна особистість усвідомлює той факт, що не лише суспільство здійснює вплив на зовнішній світ, але і середовище впливає на характер розвитку суспільства. Саме тому екологічна особистість прагне впливати на інших людей, суспільні, економічні, політичні структури, що проявляється в її екологічній активності.

Екологічній особистості притаманний суб'єктний характер сприйняття природних об'єктів, зокрема, та прагнення до непрагматичної взаємодії з оточуючим середовищем загалом. Суб'єктність сприйняття природних об'єктів проявляється в наділенні елементів природи людськими якостями, визнанні самоцінності природи, прийнятті об'єктів природи як референтних, які змінюють погляди, оцінки, цінності особистості, ставлення до себе, речей та інших людей, прийняття природних об'єктів як повноцінних партнерів спільної діяльності. Непрагматична взаємодія з середовищем проявляється для екологічної особистості в наступних чотирьох сферах:

- естетичному освоєнні природних об'єктів;
- пізнавальній діяльності, яка обумовлена інтересом до навколишнього світу та, як наслідок, задоволенням від самого процесу пізнання;
- практичній взаємодії з навколишнім світом;
- участю в природоохоронній діяльності, яка викликана потребою піклування про навколишнє середовище.

Досягти належного розвитку екологічної особистості можна шляхом цілеспрямованого впливу на її екологічну свідомість. Низка дослідників вбачають основні завдання екологічної освіти в наступному: по-перше, формуванні адекватних екологічних уявлень; по-друге, формуванні ставлення до природи, яке визначає характер взаємодії з середовищем, її мотивів, готовність обирати належні стратегії поведінки, іншими словами, стимулює діяти з точки зору екологічної свідомості; по-третє, формуванні системи умінь та навичок взаємодії з середовищем [2, 4, 7].

Результатом реалізації даних завдань повинно бути усвідомлення себе як рівноправної частини середовища, елемента світу. Передусім такому процесу усвідомлення себе невід'ємною частиною світу. Це передбачає систематичну роботу над розвитком власної

особистості: роботу над собою, своїми прагненнями, особливостями взаємодії з навколишнім середовищем, розробку системи цінностей, що проявляється у відповідному прийнятному ставленні та поведінці. Реалізація даного принципу призводить до розвитку екологічної особистості, якій притаманний екоцентричний тип екологічної свідомості.

Постановка та вирішення даних завдань потребує принципової зміни стратегії орієнтації екологічної освіти. Так, задоволення проблеми формування екологічних уявлень можливе при реалізації принципу формування мислеобразів. Даний принцип передбачає використання методів, які формують систему екологічних уявлень особистості на основі наукової інформації з урахуванням культурного та естетичного виховання (творів мистецтва, аналізу лінгвістичного матеріалу, філософських та психологічних теорій тощо).

Реалізація принципу можлива при використанні наступних конкретних методів формування екологічних уявлень:

– *метод екологічної лабілізації* заключається в цілеспрямованому педагогічному впливі на певні взаємозв'язки в образі світу особистості, в результаті якого виникає психологічний дискомфорт, який обумовлений розумінням неефективності наявних традиційних стратегій екологічної діяльності;

– *метод екологічних асоціацій* передбачає актуалізацію асоціативних зв'язків між різними образами в контексті проблеми, яка постала перед особистістю, а також спрямований на збагачення та поглиблення уявлень особистості про навколишній світ;

– *метод репрезентацій природних об'єктів*, що полягає у формуванні мислеобразів шляхом мистецтва.

Формування суб'єктного ставлення до природи шляхом екологічної освіти можливе через реалізацію принципу суб'єктифікації природних об'єктів. Цей принцип обумовлює використання в педагогічному процесі таких методів, які сприяють формуванню суб'єктної модальності ставлення до природи, а також передбачає стимулювання дії механізмів суб'єктифікації, які дозволяють особистості сприймати природні об'єкти в якості суб'єктів. В результаті формується "суб'єктивна установка" по відношенню до світу природи, що, в свою чергу, кардинально змінює характер взаємодії, вибір стратегій та технологій екологічної діяльності.

Реалізація даного принципу можлива при використанні наступних конкретних методів формування суб'єктного ставлення до природи:

– *метод екологічної ідентифікації* заключається в педагогічній актуалізації сприйняття особистістю себе в якості певного природного елемента;

– *метод екологічної емпатії* має на меті розвиток емпатійних відносин з живими об'єктами (гомоемпатійні та зооемпатійні) та неживими об'єктами (квазіемпатійні) [3, с. 72-73];

– *метод екологічної рефлексії* дозволяє здійснювати особистості самоаналіз власних дій та вчинків, спрямованих на світ природи з точки зору їх екологічної обумовленості.

Вирішення останнього завдання екологічної освіти, а саме формування стратегій та технологій взаємодії з

оточуючим середовищем, можливе завдяки реалізації принципу коактивності. Даний принцип передбачає використання в педагогічному процесі таких методів, які сприяють формуванню екологічно цілеспрямованих стратегій та технологій екологічної діяльності. При цьому, важливо застосовувати методи, які дозволяють особистості організувати та координувати екологічну діяльність людини, а також методи, які стимулюють підвищення власної екологічної компетентності:

– метод екологічних експектацій полягає в актуалізації очікувань майбутніх контактів особистості з навколишнім світом;

– метод ритуалізації екологічної діяльності передбачає організацію ритуалів та традицій, пов'язаних з діяльністю, спрямованою на оточуючий світ, а також дозволяє виробити мотивацію екологічної активності особистості, регулювати стратегії екологічної діяльності, а також стимулювати удосконалення технологій цієї діяльності;

– метод екологічної турботи (піклування) обумовлений педагогічною актуалізацією екологічної активності особистості, спрямованою на надання допомоги та сприянню навколишньому середовищу, особливо в критичних ситуаціях.

Реалізація описаних вище принципів виховання екологічної особистості передбачає кілька етапів.

Як зазначають С. Дерябо та В. Ясвін [2], на першому етапі формування екологічної особистості відбувається її лабілізація, в результаті якої людина переконається у неадекватності власної об'єктно-прагматичної стратегії екологічної поведінки, сприйнятті її як вагомий особистісний неуспіх, наслідком чого у

людини проявляється готовність до засвоєння нових стратегій та відповідних технологій.

На другому етапі в процесі екологічної діяльності відбувається освоєння адекватних технологій взаємодії з навколишнім світом. В результаті чого відбувається інтеріоризація суспільно вироблених уявлень про екологічну доцільність. При цьому особистість набуває відповідні операціоналізовані засоби для реалізації нового ставлення. На цьому етапі формуються передумови для зміни стилю взаємодії з оточуючим світом: від одностороннього впливу з боку особистості до двосторонньої взаємодії з середовищем.

На третьому етапі формування екологічної особистості відбувається суб'єктифікація світу природи, коли оточуюче середовище усвідомлюється та сприймається як неподільна система розвитку особистості. Людина не лише перестає сприймати себе окремо від середовища її існування, а й навпаки, відчуває себе невід'ємною його частиною. Особистість, яка володіє подібною гармонійною картиною світу, і є екологічною особистістю.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, формування екологічної особистості шляхом екологічної освіти передбачає задіяння комплексного та системного впливу з боку освітніх та навчальних програм, необхідності систематичної, наділеної екологічним змістом, взаємодії з навколишнім світом.

З метою розвитку екоцентричного типу екологічної свідомості та формування екологічної особистості подальшими розвідками даного напрямку є розробка та впровадження у навчальний процес практичних навчальних курсів психологічної екологічної освіти.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Глебов В.В. Экологическая психология / Глебов В.В. – М.: РУДН, 2008. – 243 с.
Glebov V.V. Environmental psychology / Glebov V.V. – M.: RUDN, 2008. – 243 p.
2. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология [/ С. Дерябо, В. Ясвин : Е-ресурс] : / www.gendocs.ru/v11399/ *Deriabo S.D. Environmental pedagogy and psychology / S. Deriabo, V. Yasvin. Online: http://www.gendocs.ru/v11399/*
3. Журавльова Л.П. Психология емпатії : Монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
Zhuravlova L.P. Psihologiya empatii: Monografiya / Zhuravlova L.P. – Exactly View of IM WAITING. I. Frank, 2007. – 328 p.
4. Львовичкіна А.М. Основи екологічної психології / Львовичкіна А.М. – К. : МАУП, 2004. – 136 с.

- Lyovochkina A.M. Theory of environmental psychology / Lyovochkina A.M. – K. : MAUP, – 2004. – 136 p.*
5. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Б.Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – 2003. – 672 с.
Meshcheryakov B.H. Vocabulary of psychology / B.H. Meshcheryakov, V.P. Zinchenko – 2002. – 639 p.
6. Медведев В.И. Экологическое сознание: Учебное пособие / В.И. Медведев, А.А. Алдашева. – М. : Логос, 2001. – 384 с.
Medvedev V.I. Environmental awareness: Textbook / V.I. Medvedev, A.A. Aldasheva. – M.: Logos, 2001. – 384p.
7. Скребець В.О. Екологічна психологія : Навч. посібник / Василь Олексійович Скребець. – К. : МАУП, 1998. – 144 с.
Skrebets V.O. Environmental psychology: Teaching aid / Vasyl Oleksiyovych Skrebets. – K. MAUP, 1998. – 144 p.

Mozharovskaya T.V.

Psychological peculiarities of formation and development of ecological person by environmental education

Abstract. The problem of ecofriendlyness today arose up as one from the basic problems of development of humanity. Perception of environment through the prism of personality development enables to talk about forming in the structure of personality of ecological component, that, as a result, results in development of ecofriendly personality.

Keywords: ecological psychology, ecological consciousness, types of ecological consciousness, ecological personality, ecological education

Можаровская Т.В. Психологические особенности формирования и развития экологической личности посредством экологического образования

Аннотация. Проблема экологичности сегодня возникла как одна из основных проблем развития человечества. Восприятие окружающей среды сквозь призму личностного развития дает возможность говорить о формировании в структуре личности экологического компонента, что, в результате, приводит к развитию экологичной личности.

Ключевые слова: экологическая психология, экологическое сознание, типы экологического сознания, экологическая личность, экологическое образование